FINAL REPORT SUMMARY

MINOR RESEARCH PROJECT REPORT

File No. 23-2443/10(WRO)

(2011 - 2013)

Submitted to the

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
Western Regional Office,
Ganeshkhind, Pune.

In the subject of

POLITICAL SCIENCE

On the topic

"LOCAL GOVERNANCE AND HUMAN RIGHTS : A STUDY OF DALIT IN PARBHANI DISTRICT, MAHARASHTRA"

By

Dr. R.S. KAMBLE
Associate Professor
Department of Political Science
Dnyanopasak Shikshan Mandal's
COLLEGE OF ARTS, COMMERCE AND SCIENCE
PARBHANI-431401, M.S.

Dnyanopasak Shikshan Mandal's
COLLEGE OF ARTS, COMMERCE & SCIENCE, PARBHANI
(Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)
Post Box No. 54, PARBHANI - 431 401 (Maharashtra) India.
☎ +91-2452-242493, 242466 Fax : +91-2452-242466

ज्ञानोपासक शिक्षण मंडळाचे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी
(स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नित)
पत्र पेटी क्र. ५४, परभणी - ४३१ ४०१ (महाराष्ट्र) भारत.
☎ +९१-२४५२-२४२४९३, २४२४६६ फॅक्स +९१-२४५२-२४२४६६

E-mail : dsmparbhani@rediffmail.com Website : www.dnyanopasak.org.in

"Re-accredited by NAAC with 'A' Grade" | "College with Potential for Excellence - II" - UGC status | "Best College Award by the University"

Adv. G. N. Dudhgaonkar, Member of Parliament & President
Dr. Sow. Sandhyatai Dudhgaonkar, Secretary
Dr. Prakash L. More, Principal

No. DSM/ACS/2014-15/MRP/Util./ Date : 10-12-2014

To
The Joint Secretary,
University Grants Commission,
Western Regional Office,
Ganeshkind, Pune University Campus,
PUNE-411 007.

Through : The Director, Board of College & University Development, Swami Ramanand Teerth Marathwada University,
NANDED.

Subject: **Submission of Final Progress Report, Utilization Certificate of Minor Research Project and Release of Final Installment.**

Sir,

With reference to the above mentioned subject, please find enclosed herewith the Final Progress Report and Utilization Certificate of Minor Research Project sanctioned to **Dr. R.S. Kamble**, Department of Political Science, Dnyanopasak Shikshan Mandal's, College of Arts, Commerce & Science, Parbhani, Maharashtra. The project work is completed within the stipulated period.

For the project the sum of Rs. **45,000/-** (**Rupees Forty Five Thousand Only**) are spent on prescribed heads, where as sum of Rs. **27,500/-** (Rs. Twenty Seven thousand Five hundred only) was received from UGC as First Installment.

Kindly make arrangement to release the final installment of the Project.

Thanking you,

Yours Faithfully

Principal

Encl:
1. Final Progress Report.
2. Audited Utilization Certificate.
3. Audited Statement of Expenditure.
4. Certificate of Date of Completion of project.
5. Brief Final Project Report (Summary).

To,
The Joint Secretary,
UGC: Western Regional Office,
Ganeshkhind,
University Campus,
Pune-411 007.

Date : 10-12-2014

Subject: **Submission of Final Progress Report, Utilization Certificate of Minor Research Project and release Final Installment.**

Sir,

With reference to above mentioned subject, I am herewith sending the Audited Utilization Certificate of full amount including statement of expenditure with item wise details signed by the Principal and CA. I am also sending the brief Final Project Report (Summary) in two copies (bound volumes).

Kindly accept the documents and send the certificate of completion and release balance amount.

Thanking you

Yours Sincerely

(Dr. R.S. Kamble)
Principal Investigator

Encl:
1. Final Progress Report.
2. Audited Utilization Certificate.
3. Audited Statement of Expenditure with item wise details under non-recurring and recurring heads.
4. Certificate of Date of Completion of project.
5. Brief Final Project Report (Summary).

Annexure –VIII

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002

PROFORMA FOR SUBMISSION OF INFORMATION AT THE TIME OF SENDING THE FINAL REPORT OF THE WORK DONE ON THE PROJECT

1.	NAME AND ADDRESS OF THE PRINCIPAL INVESTIGATOR	: **Dr. Kamble Ramkrishna Sadashivrao** : **Department of Political Science, Dnyanopasak Shikshan Mandal's College of Arts, Commerce & Science, Parbhani-431401, MS.**
2.	NAME AND ADDRESS OF THE INSTITUTION	: **Dnyanopasak Shikshan Mandal's** : **College of Arts, Commerce & Science, Parbhani-431401, MS.**
3.	UGC APPROVAL NO. AND DATE	: **23-2443/10 dated 12.05.2011**
4.	DATE OF IMPLEMENTATION	: **01.07.2011**
5.	TENURE OF THE PROJECT	: **Two Years**
6.	TOTAL GRANT ALLOCATED	: **Rs. 45,000**
7.	TOTAL GRANT RECEIVED	: **Rs. 27,500**
8.	FINAL EXPENDITURE	: **Rs. 45,327**
9.	TITLE OF THE PROJECT	: **"Local Governance and Human Rights : A Study of Dalit in Parbhani District."**
10.	OBJECTIVES OF THE PROJECT	: **Please refer Summary**
11.	WHETHER OBJECTIVES WERE ACHIEVED: **Yes** (GIVE DETAILS)	
12.	ACHIEVEMENTS FROM THE PROJECT: **Please refer Summary**	
13.	SUMMARY OF THE FINDINGS (IN 500 WORDS)	: **Please refer Summary**
14.	CONTRIBUTION TO THE SOCIETY (GIVE DETAILS)	: **This work will be beneficial for society as well as Political Science researchers.**
15.	WHETHER ANY PH.D. ENROLLED/PRODUCED: **No** OUT OF THE PROJECT	
16.	NO. OF PUBLICATIONS OUT OF THE PROJECT: **Published: 01** (PLEASE ATTACH RE-PRINTS)	

PRINCIPAL INVESTIGATOR **PRINCIPAL**

Annexure -III

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002

Final Report of the work done on the Minor Research Project (2011-2013)

1. Project report No. 1 /Final : **Final**
2. UGC Reference No. F : **23-2443/10 dated 12.05.2011**
3. Period of report : **from 01.07.2011 to 30.06.2013**
4. Title of research project : **"Local Governance and Human Rights : A Study of Dalit in Parbhani District."**
5. (a) Name of the Principal Investigator: **Dr. Kamble Ramkrishna Sadashivrao**
(b) Department and University/College where work has progressed:
Department of Chemistry, Dnyanopasak College, Parbhani-431401
6. Effective date of starting of the project : **01.07.2011**
7. Grant approved and expenditure incurred during the period of the report:
a. Total amount approved Rs. **45,000.00**
b. Total expenditure Rs. **45,327.00**
8. Report of the work done: (Please attach a separate sheet)

(i) Brief objective of the project:

The objectives of the proposed work are as under -

1) To understand the Panchyat Raj system and views of peoples in participation tendency which set the social justice.
2) To know the activeness of Local Bodies and their accountability and participation of Dalits in Gramsabha.
3) To study the meetings of Lokpratinidhi and their participation.
4) To study the empowerment of Local Govt. bodies and their demerits.
5) To study the violation of human rights of Dalits.

(ii) Work done so far and results achieved and publications, if any, resulting from the work (Give details of the papers and names of the journals in which it has been published or accepted for publication:

Paper Published: 01

1. Human Rights : Recent Fact & Challanges, **Prashant Publications, Jalgaon.**, 2013, 03-05.

(iii) Has the progress been according to original plan of work and towards achieving the objective? If not, state reasons: **Yes**

(iv) Please indicate the difficulties, if any, experienced in implementing the project: **No**

(v) If project has not been completed, please indicate the approximate time by which it is likely to be completed. A summary of the work done for the period (Annual basis) may please be sent to the Commission on a separate sheet: **Project Completed, Please refer Summary.**

(vi) If the project has been completed, please enclose a summary of the findings of the study. Two bound copies of the final report of work done may also be sent to the Commission: **Please Refer Summary.**

(vii) Any other information which would help in evaluation of work done on the project. At the completion of the project, the first report should indicate the output, such as (a) Manpower trained (b) Ph.D. awarded (c) Publication of results (d) other impact, if any **NIL**.

Principal Investigator **Principal**

Annexure - IV

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UTILIZATION CERTIFICATE FOR TOTAL / UTILIZED GRANT

It is certified that grant of **Rs. 45000/-** (Rupees Forty Five Thousand Only) sanctioned to **Dr. Kamble Ramkrishna Sadashivrao** by University Grant Commission vide letter No. **F.No.23-2443/10 (WRO)** dated **12.05.2011** towards **Minor Research Project** has been fully utilized for the purpose for which it has been sanctioned and in accordance with the terms and conditions laid down by the commission.

If as result of check or audit objection, some irregularity is noticed at a later stage action will be taken to refund or regularize the objected amount.

Total actual expenditure incurred for this project is of **Rs. /-** (Rupees).

Signature of the Principal With seal	Signature of the Principal Investigator	Signature of the Chartered Accountant with seal & Regd. No. of C. A.

Annexure - V

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002

STATEMENT OF EXPENDITURE IN RESPECT OF MINOR RESEARCH PROJECT

1. Name of Principal Investigator : **Dr. Kamble Ramkrishna Sadashivrao**

2. Dept. of University/College : **Department of Political Science, Dnyanopasak Shikshan Mandal's College of Arts, Commerce & Science, Parbhani-431401, MS**

3. UGC approval No. and Date : **F.No.23-2443/10 (WRO) dated 12.5.2011**

4. Title of the Research Project : **"Local Governance and Human Rights : A Study of Dalit in Parbhani District."**

5. Effective date of starting the project: **01-02-2009**

6. (a) Period of Expenditure :

7. Details of Expenditure ______________________________

Sr. No.	Item	Amount Approved Rs.	Expenditure Incurred Rs. (2011-12)	Expenditure Incurred Rs. (2012-13)	Final Expenditure Rs. (2013-2014)
i	Books & Journals				
ii	Equipment				
iii	Contingency				
iv	Field Work/Travel				
v	Hiring Services				
vi	Chemicals & Glassware				
vii	Overhead				
viii	Any other items (Please specify)				

8. Staff : **NIL**
Date of Appointment________________________________

Sr. No.	Expenditure Incurred	From to	Amount Approved (Rs.)	Expenditure Incurred(Rs.)
1.	Honorarium to PI (Retired Teachers) Rs.10,000/- p.m.	-	-	-
2.	Project Associate Fellowship @ Rs. 8,000/- p.m.	-	-	-
3.	Project Fellow consolidated salary @ Rs.6000/- p.m.	-	-	-

1. It is certified that the appointment(s) have been made in accordance with the terms and conditions laid down by the Commission.
2. It as a result of check or audit objective, some irregularly is noticed, later date, action will be taken to refund, adjust or regularize the objected amounts.
3. Payment @ revised rates shall be made with arrears on the availability of additional funds.

9. It is certified that the grant of Rs **45000/-** (**Rupees Forty Five Thousand Only**) received from the University Grants Commission under the scheme of support for Minor Research Project entitled **New Methods in Heterocyclic Synthesis Using Reusable Catalyst** vide UGC letter No. F. **23-2443/10 (WRO) dated 12.05.2011** has been fully utilized for the purpose for which it was sanctioned and in accordance with the terms and conditions laid down by the University Grants Commission.

Principal Investigator **Principal**

Charted Accountant

Dnyanopasak Shikshan Mandal's
COLLEGE OF ARTS, COMMERCE & SCIENCE, PARBHANI
(Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)
Post Box No. 54, PARBHANI - 431 401 (Maharashtra) India.
☎ +91-2452-242493, 242466 Fax : +91-2452-242466

ज्ञानोपासक शिक्षण मंडळाचे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी
(स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नीत)
पत्र पेटी क्र. ५४, परभणी - ४३१ ४०१ (महाराष्ट्र) भारत.
☎ +९१-२४५२-२४२४९३, २४२४६६ फॅक्स +९१-२४५२-२४२४६६

E-mail : dsmparbhani@rediffmail.com Website : www.dnyanopasak.org.in

"Re-accredited by NAAC with 'A' Grade" | "College with Potential for Excellence - II" - UGC status | "Best College Award by the University"

Adv. G. N. Dudhgaonkar
Member of Parliament & President

Dr. Sow. Sandhyatai Dudhgaonkar
Secretary

Dr. Prakash L. More
Principal

Date : 10/12/2014

CERTIFICATE
Date of Completion of Project

This to certify that, the Minor Research Project entitled **"Local Governance and Human Rights : A Study of Dalit in Parbhani District, Maharashtra"** vide UGC letter No. F. **23-2443/10 (WRO) dated 12.05.2011** sanctioned to **Dr. R.S. Kamble**, Department of Political Science, Dnyanopasak Shikshan Mandal's, College of Arts, Commerce & Science, Parbhani, Maharashtra is completed within the stipulated period of 01.07.2011 to 30.06.2013.

Hence certified

Principal

Dnyanopasak Shikshan Mandal's
COLLEGE OF ARTS, COMMERCE & SCIENCE, PARBHANI
(Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)
Post Box No. 54, PARBHANI - 431 401 (Maharashtra) India.
☎ +91-2452-242493, 242466 Fax : +91-2452-242466

ज्ञानोपासक शिक्षण मंडळाचे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी
(स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नीत)
पत्र पेटी क्र. ५४, परभणी - ४३१ ४०१ (महाराष्ट्र) भारत.
☎ +९१-२४५२-२४२४९३, २४२४६६ फॅक्स +९१-२४५२-२४२४६६

E-mail : dsmparbhani@rediffmail.com Website : www.dnyanopasak.org.in

"Re-accredited by NAAC with 'A' Grade" | "College with Potential for Excellence - II" - UGC status | "Best College Award by the University"

Adv. G. N. Dudhgaonkar
Member of Parliament & President

Dr. Sow. Sandhyatai Dudhgaonkar
Secretary

Dr. Prakash L. More
Principal

Date : 10/12/2014

ACCESSION CERTIFICATE

It is certified that the Books purchased from MRP grant are handed over to the college central / departmental library. Their Accession number is from DCL65103 to DCL 65109 and DCL 65110 to DCL 65115. Total 13 books.

Principal Investigator Librarian Principal

Dr. Kamble R.S.
Associate Professor & Head,
Dept. of Political Science
DSM's College of Arts, Commerce & Science
Parbhani - 431401 (M.S.)

DECLARATION

I hereby declare that, the Minor Research Project entitled **"Local Governance and Human Rights : A Study of Dalit in Parbhani District, Maharashtra."** vide UGC letter No. F. **23-2443/10 (WRO) dated 12.05.2011** sanctioned by UGC is original work carried out by me in the Department of Political Science, Dnyanopasak Shikshan Mandal's, College of Arts, Commerce & Science, Parbhani, Maharashtra during 01.07.2011 to 30.06.2013.

Dr. Kamble R.S.

ACKNOWLEDGEMENT

I thanks to University Grants Commission (Western Regional Office), Pune for financial support for this **Minor Research Project.**

I also express sincere thanks to the Principal,Dr. P.L. More, Dnyanopasak Shikshan Mandal's, College of Arts, Commerce & Science, Parbhani for providing the all necessary facilities to carry out this research work.

I record my gratefulness to Adv. Ganeshrao Dudhgaonkar, President , D.S. Mandal, for encouraging to me carry on the research activities by extending facilities and cooperation.

I express my sincere appreciation and thanks my wife Sunita, daughter Sima and sons Rohan, Bhushan & Sumit for constant encouragement, enthusiasm and interest in progress of my work.

Dr. R.S. Kamble

INDEX

INTRODUCTION.. 01-10

HUMAN RIGHTS.. 11-25

NATIONAL HUMAN RIGHTS COMMISSION............ 25-26

STATE HUMAN RIGHTS COMMISSION.................. 26-27

HUMAN RIGHTS COURTS....................................... 27-29

REVIEW OF LITERATURE....................................... 29-30

SINGNIFICANCE OF STUDY.................................... 30-32

CONCLUSIONS... 32-34

REFERENCES.. 34-35

स्थानिक शासन आणि मानव अधिकार

परभणी जिल्ह्यातिल दलित एक अध्यायन, (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

भारत एक संघराज्य असुन भारतात त्रिस्तरीय प्रशासन व्यवस्था आहे. यात सर्वोच्च स्तरावर म्हणजेच राष्ट्रीय स्तरावर केंद्र सरकार, प्रांतीय स्तरावर राज्य सरकार तर स्थानिक स्तरावर स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश होतो.भारतात प्राचीन काळापासुनच स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात आहेत. राजेशाहीच्या काळात आवश्यकतेनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करण्यात येत होत्या.चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात तर या संस्था फारच विकसित होत्या हे आपणास भारताच्या राजकीय व प्रशासकीय इतिहासावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास लक्षात येते. नंतर इस्लाम राजांच्याराजवटीमध्ये मात्र काही प्रमाणात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा ऱ्हास झाला. परंतु पुढे ब्रिटिशांच्या काळात मात्र काणत्याही उद्देशाने का होईना पण या संस्थांना चांगले दिवस आले.

१९४७ साली देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंरत भारताने लोकशाही शासन पध्दतीचा स्वीकार केला. लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण अनिवार्य वाटु लोगले समाजवादी विचारास प्राधान्य देण्यात आले. एवढेच नाहीतर लोक कल्याण हे सरकारचे ब्रीद बनले. त्यामुळे स्थानिक स्वाराज्य संस्थांना अधिक महत्व देण्यास सुरूवात केली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे मुल्यमापन करण्यासाठी विविध समित्या स्थापन केल्या. इतकेच नाहीतर स्थानिक स्वराज्य संस्था लोकशाहीच्या आधारशिला आहेत अशी भारतीय नेत्यांची खात्री झाली. यातुनच १९९३ साली ७३वी व ७४वी घटना दुरूस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक आधार प्राप्त करून दिला.

भारतााात जरी अती प्राचीन काळापासुन स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात असल्या तरीही रचना आणि कायपध्दतीच्या दृष्टीकोनातुन व्यवस्थित प्रादुर्भाव ब्रिटिशांच्या काळातच झाला.स्थानिक शासन संस्थांस निर्वाचित स्वरूप देणे, त्यांना कर आकारण्याचा आधिकार देणे आणि लोकशाहीची पाठशाळा म्हणुन त्यांस विकसित करण्याचे कार्यब्रिटिशांच्या काळातच झाले. प्राचीन काळात स्थानिक शासनाचे नेतृत्व वंशपरंपरेनुसार किंवा जातीच्या आधारावर चालत असे. आजच्यासारख्या वेळोवेळी

निवडणुका प्राचीन काळात घेतल्या जात नसत. स्थानिक स्वराज्य संस्थाचे कार्यक्षेत्रही मर्यादित असे. महसुल गोळा करणे, जीवन आणि संपत्तीचे रक्षण करणे एवढेच सीमित कार्य प्राचीन काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्था करीत होत्या. राजकीय शिक्षण आणि प्रशासकीय व्यवस्थेचे अंग म्हणुन त्या संस्था कार्य करीत नव्हत्या.

भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची सरूवात खऱ्या अर्थाने ब्रिटिश सरकारच्या काळात झाली असे मानले जाते. १६८७ साली मद्रास महानगरपालिकेची निर्मिती करण्यात आली. आज या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या स्थापनेस ३०० वर्षे होउन गेली आहेत. ब्रिटिश काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास ५ कालखंडात विभाजित केला जाउ शकतो. साधरणत: हे पाच कालखंड पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) प्रथम कालखंड —(१६८७ ते १८८१)

२) व्दितीय कालखंड — (१८८२ ते१९१८)

३) तृतीय कालखंड — (१९१९ ते १९३४)

४) चतुर्थ कालखंड — (१९३५ ते १९४९)

५) पंचम कालखंड — (१९५० ते आजपर्यंत)

प्रथम कालखंड — (१६८७ ते १८८१) :

भारतात सर्वप्रथम १६८७ साली कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या आदेशाव्दारे मद्रास महानगरपालिकेची निर्मिती करण्यात आली. या निर्मितीस भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा श्रीगणेशा असे म्हटले जात. मद्रास माहानगरपालिकेवर विविध प्राकरच्या जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या. पुढे याच काळात म्हणजे १७२६ साली नगरजालिका चार्टर प्रसारित करून मुंबई आणि कलकत्ता या दोन शहरांत नगरपालिकांची निर्मिती करण्यात आली. १७७३ साली रेग्युलेटिंग ॲक्टव्दारे प्रेसिडेन्सी शहरात जस्टिस ऑफ पीसची नियुक्ती करण्यात येउन त्याच्याकडे सफाई आणि आरोग्याची देखभाल करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. या चार्टर ॲक्टच्या माध्यमातुन प्रेसिडेन्सी शहरात नागरी प्रशासन स्थापन करण्याचे अधिकार गव्हर्नर जनरलला देण्यात आले.

१८४० ते १८५० या काळात प्रेसिडेन्सी शहारात केवळ नागरी संस्थांच्या संघटनेचा आणि कार्याचा विस्तााारच केलि नाही तर काही मर्यदिपर्यंत नगरपालिकेत निर्वाचित सदस्यांची तरतुद केली. परंतु हा प्रारंभिक प्रयोग यशस्वी झाला नाही आणि

१८५६ साली एका कायद्याव्दारे नागरी संस्थांच्या रचनेस प्रतिबंध लावण्यात आला आणि सर्व अधिकार आयुक्तास देण्यात आले. पुढे काही दिवसांनंतर म्हणजे १८६७ साली मद्रास महानगरपालिकेत ३२ सदस्यांची तरतुद करण्यात आली. हे सर्व सदस्य सरकारव्दारे नियुक्त केलेले असायाचे. महानगरपालिकेचा अध्यक्षसुध्दा सरकारव्दारे नामनिर्देशितच असे. १८६३ साली एक अधिनियम तयार करण्यात आला आणि या अधिनियमाव्दारे कलकत्ता महानगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. त्यात ७२ सदस्यांचा समावेश करण्यात आला आणि या ७२ सदस्यांपैकी २/३ सदस्य कलकत्ता शहराती रहिवाशाकडुन निवडले जात असत आणि उर्वरित सदस्य सरकारव्दारे नियुक्त केले जात असत. महानगरपालिकेचे सर्व कार्यकारी अधिकार अध्यक्षाला असत आणि अध्यक्ष सरकारव्दारे नियुक्त केला जात असे. मुंबई महानगरपालिकेत सुध्दा सन १८६५ च्या अधिनियमान्वये सर्व कार्यकारी अधिकार सरकारव्दारा नियुक्त कमिशनरच्या हातात केंद्रित केलेले होते. पुढे १८७२ मध्ये मुंबईसाठी एक अधिनियम तयार करण्यात आला आणि त्यात निर्वाचित अधक्षाची तरतुद करण्यात आली. तसेच निम्मे सदस्य निर्वाचित असण्याचीही तरतुद केली. प्रशासनासंबंधी धोरण ठरविणे, अंदाजपत्रक संमत करणे आणि महानगरपालिकेच्या प्रशासनावर नियंत्रण ठेवणे ही कार्येसुध्दा निर्वाचित सदस्यांकडे देण्यात आली. प्रेसिडेन्सी शहरांव्यतिरिक्त अन्य शहरांतसुध्दा वरील पध्दतीचा अवलंब करण्याल आला.

लॉर्ड मेयो ठराव १८७० :

१८७० साली स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासात प्रगती झाली ती लॉर्ड मेयो यांच्या ठरावामुळे. लॉर्ड मेयो यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांत भारतातील लोकांना सहभागी करून घेण्याची भुमिका घेतली होती. परंतु काही टीकाकार असे म्हणतात की, मेयोला भारतीयांना प्रशासनात सहभागी करून घेण्यात अधिक रस नव्हता, तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडुन अधिक उत्पन्न प्राप्त करण्यात जास्त रस होता. पण असे जरी नसले तरी स्थानिक लोकांना ज्या सुखसोई उपलब्ध करून देण्यात येत होत्या त्यासाठीच्या खर्चाचा भार सरकारच्या तिजोरीवर पडु नये असा त्याचा हेतु होता. मेयोच्या पुर्वी सर्व कारभार १८३३ च्या अधिनियमाप्रमाणे चालत होता. या अधिनियमानुसार सर्व अधिकार एकाच ठिकाणी एकवटलेले होते. परंतु केंद्रीय प्रशासन

पध्दतीचे दोष निदर्शनास आल्यानंतर त्यात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न सुरू झााले आणि १८६१ साली इंडियन कौन्सिल ॲक्टप्रमाणे कायदेमंडळाची निर्मिती करण्यात आली व कमी प्रमाणात का होईना सत्तेच्या विकेंद्रीकरणास सुरूवात झाली. अनेक प्रांतांत स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थापना करण्यात आली. परंतु त्यांना हवी असलेली स्वायत्तता मात्र मिळत नव्हती. १८७० साली लॉर्ड मेयोच्या ठरावामूळे मात्र या परिस्थितीत परिवर्तन झाले. कारण लॉर्ड मेयोने स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी आर्थिक विकेंद्रीकरणाची कल्पना आपल्या ठरावात मांडली होती. या ठरावाची मदत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अध्कि स्वायत्तता मिळण्यास आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होण्यास झाली. मेयोने आपल्याठरावात खात्याच्या खर्चाची मर्यादा वाढवावी व प्रांतांच्या अधिकारक्षेत्रात वाढ करावी असे सुचविले कारण यापुर्वी प्रांत सरकारला आतिशय सीमित अधिकार होते.तसेच आर्थिक स्वातंत्र्यसुध्दा अतिशय मर्यादित होते.त्यामुळे प्रांत सरकारे प्रभावीपणे आपली कार्ये पार पाडू शकत नव्हती.

व्दितीय कालखंड — (१८८२ ते १९१८) :

१८८२ ते १९१८ या कालखंडास स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या इतिहासात महत्वाचे स्थान आहे. १८८१ साली भारतात अस्तित्वात असलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थाचे मुल्यमापन करण्यात आले. मूल्यमापनाअंती असे लक्षात आले की भारतात विविध विभागात स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या संख्येत वाढझाली. परंतु संपुर्ण देशभरात स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा विकास सारख्याा प्रमाणात झााला नाही. म्हणुन १८८२ साली लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या इतिहासात एक आगळेवेगळे महत्व आहे. या प्रस्तावाचा उदेश राजकीय व सामाजिक शिक्षणाची प्रगती आणि विस्तार करणे असा दाखविण्यात आला. याशिवाय या प्रस्तावाच्या माध्यमातुन असेही जाहीर करण्यात आले की भारतातील शिकलेल्या लोकांना स्थानिक शासनाच्या कार्यात सहभाग घेण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाईल. म्हणुनच काहीजण रिपनच्या या प्रस्तावास स्थानिक स्वशासनाचा मॅग्नाकार्टा असे म्हणतात.

लॉर्ड रिपन ठराव १८८२ :

लॉर्ड मेयो यांच्यानंतर लॉर्ड रिपन यांनी भारताच्या गव्हर्नर जनरल पदाची सुत्रे स्वीकारली. लॉर्ड रिपन यांना इंग्लंडमधील प्रशासनाचा दांडगाा अनुभव होता. तसेच

स्वभावाने तो उदारमतवादी होता. भारतीयांच्या मनातील राजकीय जाणीव त्यांनी आहेळखली आणि स्थानिक विकासाच्या दिशेने आपली पावले उचलली. १८८२ साली त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या संदर्भात आपला क्रांतिकारी ठराव प्रसिध्द केला. हा ठराव म्हणजे ब्रिटीश राजवटीतील भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्थांना दिलेला एक न्याय होता. म्हणुनच लॉर्ड रिपन यांचे नाव भारताच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या इतिहासात माठ्या आदाराने घेतले जाते. एवढेच नाही तर लॉर्ड रिपन यांना भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्थांचं जनक म्हणुनही संबोधले जाते. लॉर्ड रिपन यांनी आपल्या ठरावात पुढील तत्वांचा अंतर्भाव केला.

१) प्रांतिक सरकारांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना त्यांच्या विकासासाठी अधिक पैसा उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

२) प्रांतांत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास केला पाहिजे की ज्यामुळे लोकांना राजकीय शिक्षण प्राप्त होईल. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासासाठी आवश्यक ती पावले उचलली पाहिजेत आणि अपेक्षित उद्देशांच्या पुर्तीसाठी नवीन कायदे तयार केले पाहिजेत.

३) नागरी आणि ग्रामीण अशा दोन्ही क्षेत्रीतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांत निर्वाचित सदस्यांचे बहूमत ठेवले पाहिजे.

४) या संस्थांना आर्थिक बाबतीत योग्य ते स्वातंत्र्य दिले पाहीजे तसेच त्यांना काही कर आकारण्याचे सुध्दा अधिकार दिले पाहिजेत.

५) रिपनच्या मते, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना जबाबदारी दिल्यामुळे जिल्हा प्रशासन आणि सरकारी विभागावरील कामाचा ताण कमी होईल. तसेच भारतीय समाजातील शिकलेल्या लोकांना प्रशासनात सहभाग घेण्याची संधी मिळेल.

६) शक्यतोवर नगरपालिकेचा अध्यक्ष अशासकीय लोकांतुन निवडला जावा,जिल्हाधिकाऱ्यास नगरपालिकेचा अध्यक्ष बनवु नये.

७) प्रांतिक सरकारांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या दैनंदिन कारभारात हस्तक्षेप करू नये, त्यांनी फक्त बाह्य नियंत्रण ठेवावे.

८) या ठरावास सर्व प्रांतिक सरकारांनी आपल्या परिस्थितीप्रमाणे स्वीकारावे.

तृतीय कालखंड — (१९१९ ते १९३४):

१९१९ ते १९३५ या कालखंडास भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महत्वाचे

स्थान आहे. १९१९ साली भारत सरकारने एक अधिनियम संमत करून कृषी,सहाकारव स्थानिक स्वराज्य संस्था हे विभाग प्रांतीय सरकारकडे हस्तांतरित करण्याची तरतुद केली. या कायद्याच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीस १९२० साली सुरूवात झाली आणि भारतात व्दिदल शासनपध्दती अंमलात आली. या विभागाचे प्रशासन प्रांतातील निर्वाचित मंत्र्याकडे सोपविण्यात आले. प्रत्येक प्रांताने स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विभाग सुरू केला. त्यामुळे पुर्वी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर मध्यवर्ती सरकारचे असलेले नियंत्रण आपोआपच संपुष्टात आले. प्रांतीय सरकारांनी आपल्या प्रांतातील परिस्थितीप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्थांसंबंधीची धोरणे आखण्यास सुरूवात केली. याचा परिणाम असा झाला की,पुर्वी संपूर्ण देशभर स्थानिक स्वराज्य संस्थात असलेली एकरूपता नष्ट झाली. पूत्येक प्रांतांनीस्थानिक स्वराज्य संस्थांशी निगडित विविध नियम तयार केले. त्यामुळे प्रत्येक प्रांतातील पंचायती, जिल्हा बोर्ड आणी नगरपालिककहांच्या रचनेबाबत भिन्नता निर्माण झाली. प्रत्येक प्रांतातील परिस्थितीनुरूप नियम बनविल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांबाबत जनतेच्या मनात आपुलकीची भावना निर्माण झाली व ते उत्साही बनले.

साधारणतः १९१९ च्या कायद्याव्दारे भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांत पुढील प्रकारचे परिवर्तन झाले.

१) स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना निवडणुकीच्या आधारावर तयार करण्यात आली. निवडणुकीसाठी निर्वाचन मंडळाचा विस्तार करण्यात आला. याचा परिणाम असा झाला की जनतेव्दारे निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या हाती प्रशासकीय शक्ती आली.

२) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अध्यक्षाचे पद अशासकीय व्यक्तीस देण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

३) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अंमलबजावणीविषयक प्रशासकीय अधिकार देण्याचे वातावरण तयार करण्यात आले.

४) नागरी आणि ग्रामीण अशा दोन्ही क्षेत्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी अधिक आर्थिक अधिकार देण्यात आले.

चतुर्थ कालखंड — (१९३५ ते १९४९):

१९३५ साली भारत सरकारने एक महत्वाचा अधिनियम केला. या

अधिनियमाच्या व्दारे प्रांतीय स्वायत्ततेची स्थापना झाली. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त होण्यासाठी अनेक चळवळींनी जोर धरला. या चळवळींचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर सकारात्मक प्रभाव पडला. पुर्वीसारख्या आता स्थानिक स्वराजय संस्था ह्या केवळ प्रायोगिक राहु नयेत यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्वायत्त बनविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात येउ लोगले. ज्या स्थानिक स्वराज्य स्ंस्था अस्तित्वात आहेत त्या अकार्यक्षम काक आहेत याच्या मागची कारणे शोधण्यात येउ लोगली. देशातल्या सर्व प्रांतांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक लोकशाहीवादी बनविण्यासाठी मतदानाकरिता वयाची मर्यादा कमी केली. याशिवाय सरकारव्दारे स्थानिक स्वरातय संस्थांत नियुक्त करण्यात येणाऱ्या सदस्यांचीही संख्या कमी करण्यात आली. मध्यप्रदेश,मुंबई आणि उत्तर प्रदेशातील नगरपालिकांच्या समस्यावर विचार करण्यासाठी व त्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याकरिता एक समिती स्थापन करण्यात आली. याच काळात म्हणजे १९३० आणि १९३३ साली मद्रासमध्ये दोन अधिकायम तयार करण्यात आले. या अधिनियमांप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्थांत महताचे बदल करण्यात आले. पुर्वी असलेल्या जिल्हा बोर्डाच्या कार्यक्षत्रात व्यापक प्रमाणात वाढ करण्यात आली. तसेच जिल्हाधिकाऱ्यास जिल्हा बोर्डाचे कार्यकारी अधिकारी म्हणुन नियुक्त करण्यात आले. त्यामुळे जिल्हा बोर्ड केवळ सल्ला देणारी संस्था न राहता ती एक प्रमुख प्रशासकीय संस्था बनली.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा वचिार करण्यासाठी मध्यप्रदेश,मुंबई व उत्तरप्रदेश सरकारांनी स्थापन केलेल्या समित्यांचा अहवाल याच काळात प्राप्त झाला. परंतु या शिफारशींवर खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतरच विचार करण्यात आला. १९४७ साली देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांत एक नवीन उत्साहपुर्ण अध्याय सुरू झाला. पसरकीय सरकारच्या यिनयंत्रणाखाली काम करणाऱ्या संस्था आता मुक्त झाल्या. १९४८ साली केंद्रीय आरोग्यमंत्री अमृत कौर यांनी देशातील सर्व राज्यांच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था—मंत्र्यांची दिल्लीत बैठक बोलाविली. त्यात त्या म्हणाल्या, भारत सरकारने अशा प्रकारचे संमेलन प्रथम वेळेसच बोलावले आहे. कारण आतापर्यंत स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या प्रांतिक सरकारच्याच आधिपत्याखाली कार्य करीत होत्या. तसेच संमेलनाचे उदृघाटक तत्कालीन पंतप्रधान पं.जवाहरलाल नेहरू या प्रसंगी म्हणाले,‘‘स्थानिक स्वराज्य संस्था या खऱ्या अर्थाने लोकशाही व्यवस्थेचा आधार

आहेत आणि असावयासच पाहिजेत. आम्हास अशी सवय झाली की आहम्ही लोकशाहीचा प्रशासनाच्या उच्च स्तरावरच विचार करीत असतो,खालच्या स्तरावर नाही, परंतु जोपर्यंत खालचा आधार मजबुत हात नाही तो पर्यंत वरच्या स्तरावरील लोकशाही सफल होत नाही''.

याच काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्राात खालील प्रकारचे परिवर्तन झाले.

१) मद्रास आणि बिहारमध्ये सरकारव्दारे नियुक्त करण्यात येणाऱ्या सदस्य व्यवस्थेस समाप्त करण्यात आले.

२) नगरपालिकांच्या आणि ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रात वाढ करण्यात आली.

३) उत्तरप्रदेशात नगरपालिकांच्या निवडणुकीसाठी प्रौढ मताधिकाराचा नियम लागु करण्यात आला.तसेच अन्य प्रदेशांतसुध्दा निवडणूकीत सहभाग घेण्यासाठी जास्तीत जास्त लोकांना संधी देण्यात आली.

४) स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्व लक्षात घेउन स्थानिक स्वराज्य संस्थांना लोकशाहीची आधारशिला म्हणुन मान्यता देण्यात आली.

५) नगरपालिकांच्या विधिविषयक व कार्यकारी विषयक अधिकारांना वेगवेगळे करण्यात आले.

६) या काळात सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थावर प्रांतिक सरकारचे नियंत्रण जिल्हाधिकाऱ्याच्या माध्यमातुन ठेवण्यात येउ लागले.

७) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कर आकारण्यास असध्य करणसाठी प्रांतिक सरकारला अधिकार देण्यात आले.

पंचम कालखंड — (१९५०ते आजपर्यंत):

१५ ऑगस्ट १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर २६ जानेवारी १९५० पासुन नवीन राज्यघटना अंमलात आली. या राज्यघटनेने महात्मा गांधींच्या पंचायतीच्या कल्पनेस साकार करण्यासाठी राज्यघटनेच्या कलम ४० नुसार ग्रामपंचायती स्थापन करण्याचे अधिकार राज्य सरकारकडे सोपविले. म्हणजेच स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्यसुचीत समाविष्ट करण्यात आला. भारतात ८० टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात म्हणुन घटनाकारांनी नागरी स्थानिक संस्थांपेक्षा ग्रामीण स्थानिक

स्वराज्य संस्थांना अधिक प्राधान्य दिले आणि त्या दिशेने प्रयत्न करण्यात येउ लागले. विविध कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यात आली. अशा कार्यक्रमांचे मुल्यमापन करण्यासाठी विविध समित्या स्थापन करण्यात आल्या.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा अर्थ:

स्थानिक स्वराज्य संस्थेस जगाातील वेगवेळ्या देशात वेगवेगळ्या नावांनी आहेळखले जाते. अमेरिकेत स्थानिक स्वराज्य संस्थेस म्युनिसिपल प्रशासन असे म्हणतात.तर फ्रान्समध्ये स्थानिक प्रशासन म्हणतात.भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा स्थानिक शासन असे म्हणतात. भारतात स्वांतत्र्यापुर्वी व आजही काही विचारवंत स्थनिक शासन व स्थानिक स्वशासन किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्था यात भेद करतात, परंतु अशा प्रकारचा भेद अन्य देशात मात्र केला जात नाही. भारतात स्थानिक शासन व स्थानिक स्वशासन यात भेद करताना प्रसीध्द भारतीय प्रशासकीय विचारवंत डॉ.बी. एम.सिन्हा म्हणतात, स्थानिक शासनामध्ये जिल्हा प्रशासनाचा समावेश होतो तर स्थानिक स्वशासनात महानगरपालिका,नगरपरिषदा यांचा समावेश होतो. भारतीय राज्यघटनेत मात्र स्थानिक शासन असा शब्दप्रयोग केला आहे.जगातील विविध विचारवंतानी स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केल्या आहेत.

१) **इनसाइक्लोपीडीया ऑफ ब्रिटानिका :**

‘‘स्थानिक स्वशासन म्हणजे पुर्ण राज्याऐवजी अंतर्गतदृष्ट्या प्रबंधित आणि लहान क्षेत्रात निर्णय घेणारी व त्यास कार्यान्वित करणारी सत्ता होय.’’निर्णय घेण्याचे व घेतलेले निर्णय कार्यान्वित करण्याचे कार्य स्थानिक स्वशासन करते म्हणून स्थानिक स्वशासनास महत्वाचे मानले जाते.

२) **गिलक्राइष्ट:**

‘‘स्थानिक संस्था वास्तविक स्वरूपात सहायक संस्था आहे. परंतु तिला एका मर्यादित क्षेत्रात कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य आहे’’.

३) **एल.गोल्डींग :**

‘‘स्थाानिक स्वशासन म्हणजे असे शासन की, एखाद्या क्षेत्रातील लोक आपल्याशी निगडित असलेल्या विषयांचा स्वतंत्र प्रबंध करीत असतात.’’

४) **डॉ. आशीर्वादम :**

''स्थानिक शासन केंद्र सरकार किंवा संघराज्यात राज्य सरकारच्या कायद्याव्दारे निर्मित एक अशा प्राकरची संस्था आहे की, जी शहर किंवा खेड्यासारख्या एका क्षेत्रातील जनतेव्दारे निवडलेले प्रतिनिधी असतात आणि जे आपल्या अधिकार क्षेत्राच्या मर्यादेत प्रदत्त अधिकाराचा उपयोग जनकल्याणासाठी करीत असतात''.

५) कार्ल फ्रेडरिक :

यांच्या मते,''जर स्थानिक उद्देशाच्या दृष्टीने विचार केला तर स्वायत षासन स्थानिक समाजावरील अशी प्रशासकीय व्यवस्था आहे की, जी व्यवस्थापनााच्या नियमाव्दारेच अशा प्रकारे नियमित केली जाते की, जी सरकारच्या सत्तेचे तोपर्यंत प्रतिनिधित्व करीत असते की, जापर्यंत ती स्थानिक स्वरूपात सक्रिय असते''

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वैशिष्टये:—

१) घटनात्मक दर्जा

२) अधिनियमाव्दारे निर्मिती

३) स्वायत्ता

४) कर आकारण्याचा व वसुलीचा अधिकार

५) दोन प्रकारात वर्गीकरण

६) राज्य सरकारव्दारे नियंत्रित

७) रचनेतील विविधता

८) जनसहभाग

९) लोकप्रतिनिधीची जनतेव्दारे निवड

१०) राजकीय हस्तक्षेप

११) पैशाचा अभाव

१२) घटनेतच कार्याची तरतुद

१३) जनतेच्या दृष्टीने अकार्यक्षम

स्थानिक स्वराज्य संस्थाचे महत्व:—

१) लोकशाहीचा आधार

२) स्थानिक समस्या सोडविण्यासाठी स्थानिक परिस्थितीचे ज्ञान

३) केंद्र व राज्य सरकारवरील कार्याचा भार कमी करण्यासाठी

४) जनता व राजय सरकार यांच्यातील दुवा

५) शीघ्रता

६) आर्थिक दृष्टया उपयुक्त

७) नोकरशाहीच्या दोषांपासुन दुर

८) लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे साधन

९) लोकशाहीचे प्रशिक्षण केंद्र

१०) नागरिकांना सुखी जीवन प्रदान करण्यासाठी

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये:

१) सार्वजनिक स्वास्थ्यविषयक कार्ये

२) कृषिविषयक कार्ये

३) समाजकल्याणविषयक कार्ये

४) शिक्षणविषयक कार्ये

५) पशु संवर्धन व दुग्धविकासविषयक कार्ये

६) वाहतुक व विद्युत पुरवठा विषयक कार्ये

७) इतर कार्ये

परभणी जिल्ह्यातील स्थानिक शासनामध्ये दलित समाजातील लोकांचा सहभाग:—

परभणी जिल्ह्यातिल जिल्हा परिषदेत सदस्यांची संख्या— ५२

०१	अनु.जाती	०५ सदस्य	०३पुरूष	२स्त्रीया
०२	अनु. जमाती	०१ सदस्य	०३पुरूष	१स्त्री
०३	ओ.बी.सी.	१४ सदस्य	०७पुरूष	०७स्त्रीया
०४	महिला राखीव	१० सदस्य	——	१० स्त्रीया
०५	सर्वसाधारण	२२ सदस्य	——	१० स्त्रीया

पंचायत समिती सदस्यांची माहिती एकुण –१०४

अनु. क्र.	पंचायत समितीचे नाव	पुरूष एस. सी.	पुरूष एस. टी	पुरूष ओ.बी. सी.	पुरूष सर्वसाधारण	पुरूष एकुण	महिला एस. सी.	महिला एस.टी	महिला ओ.बी. सी.	महिला सर्वसाधारण	महिला एकुण
१	जिंतुर	०१	—	०३	०९	१३	०१	०१	०२	०३	०७
२	परभणी	०१	—	०३	०९	१३	०१	—	०२	०४	०७
३	सोनपेठ	०१	—	०१	०२	०४	—	—	०१	०१	०२
४	पालम	०१	—	०२	०३	०६	—	—	०१	०३	०४
५	पुर्णा	०१	—	०२	०५	०८	—	—	०१	०३	०४
६	सेलु	०१	—	०२	०३	०६	—	—	०१	०३	०४
७	मानवत	——	—	०१	०३	०४	०१	—	०१	—	०२
८	पाथरी	——	—	०१	०४	०५	०१	—	०१	०१	०३
९	गंगाखेड	०१	—	०२	०५	०८	०१	—	०१	०२	०४
	एकुण	०७	—	१७	४३	६७	०५	०१	११	२०	३७

ग्रामपंचायतीची माहिती तालुका आणि पंचायत नुसार

अनु. क्र.	पंचायत समितीचे नाव	ग्रामपंचायत संख्या	खुला	महिला	ओ.बी. सी.	एस. सी.	एस. टी	ओ.बी. सी.	सर्वसाधारण	एकुण
१	परभणी	११७	४१३	२८७	१७७	५१	०७	०२	०३	०७
२	पाथरी	४९	१७५	७४	८७	४८	०२	०२	०४	०७
३	गंगाखेड	८४	२६०	१९२	११७	७३	११	०१	०१	०२
४	जिंतुर	१३५	५२०	३१५	११६	५६	४०	०१	०३	०४
५	पालम	६७	२२५	१५३	७०	५२	१३	०१	०३	०४
६	पुर्णा	७९	२८९	२१५	९०	४५	०२	०१	०३	०४
७	सेलु	८२	२२७	१५४	१५१	८३	—	०१	—	०२
८	सोनपेठ	४२	१३१	११२	४५	३१	०१	०१	०१	०३
९	मानवत	४९	१४६	१३०	७७	२६	—	०१	०२	०४
	एकुण	७०४	२३८६	१६३२	९३०	४६५	७६	११	२०	३७

मानव अधिकार

समाजजीवनात मानवी हक्कांना अनन्यसाधारण महत्व आहे.मानवी हक्क प्रत्येकाचे जन्मसिध्द हक्क असुन ते प्रत्येक मनुष्याच्या अस्तित्वाशी निगडित, अविभाज्य, सार्वत्रिक, समान, पुरोगामी, मुलभुत असे आहेत. मानवी जीवनाचा विकास करण्यासाठी मानवी हक्कांची आवश्यकता असते. मानवी जीवन सुखी, समाधीनी, निर्भय बनविण्यासाठी मानवी हक्क उपयुक्त ठरतात. व्यक्ती—व्यक्ती मिळुन समाज बनतो.म्हणुन समाजातच विकास शक्य होतो. मानवी जीवनात हक्कांना महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यासाठी हक्क अत्यावश्यक असतात.या हक्कांशिवाय योग्यरित्या जगताच येणार नाही. माणसांना आपल्या माणुसपणाची व आपल्या निसर्गदत्त हक्कांची ओळख होणे कठीण होते. परंतु काही विचारवंतानी माणसाच्या या नैसर्गिक हक्कांची मांडणी करण्यास प्रारंभ केला. या नवविचारांनी समाज प्रभावित झाला. निसर्गाकडुन माणसांना प्राप्त होणारी संपत्ती ही कोणा एकाची मक्तेदारी नाही तर ती अखिल मानवजातीच्या मालकीची आहे. माणसांना आपल्या स्वच्छेनुसार विकास करण्याचा अधिकार असुन त्यांना मिळणाऱ्या नैसर्गिक अधिकारांचे रक्षण करतात. त्या हक्कांचा संकोच घडु नये असे नविन विचार मांडण्यात येत होते. थॉमस व्हॉब्ज (१५८८—१६७९), जॉन लॉक (१६३२—१७०४), जॉन रूसो (१७१२—१७७८) या फ्रेंच विचारवंतानी सामाजिक कराराचा सिध्दांत मांडुन राजा हा ईश्वराचा अंश आहे. अशा परंपरागत चालत आलेल्या विचारांना छेद दिला. लोकांना निसर्गदत्त अधिकार असतात.हे त्यांनी प्रथमच प्रतिपादन केले. ते हक्क राजान दिलेले नसुन व्यक्तीला जन्मत: प्राप्त होतात व त्यांचे संरक्षण करणे हे राजाचे मुळ कर्तव्य ठरते यासारखे प्रागतिक विचार मांडले. या शिवाय इंग्लंडमध्ये राजाकडुन लोकांनी एक हक्क सनद मंजुर करून घेतली, त्याला ‘‘मॅग्नाकार्टा’’ असे म्हणतात. या सनदेच्या ३९० या कलमानुसार कोणताही गुन्हा सिध्द झाल्याशिवाय तुरूंगात टाकता येणार नाही व हद्दपार करता येणार नाही. किंवा त्याची मालमत्ता जप्त करता येणार नाही असे मंजुर करण्यात आले.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा जाहीरनामा मंजुर केला. हा जाहीरनामा जगाती प्रत्येक व्यक्तीला मग त्याचा वंश, जात, रंग, लिंग किंवा राष्ट्रीयत्व कोणतेही असो, माणसाने माणुस म्हणुन जगण्यासाठी ज्या किमान

हक्कांची जरूरी आहे असे प्राथमिक मानवी हक्क प्रदान करीत आहे व त्याचे संरक्षण करीत आहे. जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी मानवी हक्कांचा या जाहीरनाम्याचा स्वीकार केलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना मानवी हक्क दिलेले आहेत. मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी आणि अंमलबजावणीसाठी भातरतात १९९३ साली मानवी हक्क—कायदा अमलात आणला गेला.मानवी हक्क सुरक्षितता कायदा १९९४ नुसार भारतात राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी आणि अमंलबजावणीसाठी अन्य घटनात्मक तरतुदी व कायदे करण्यात आलेले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिकाः—

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत सार्वभौमत्व, लोकशाही, गणराज्य, धर्मनिरपेक्षता व समाजवाद ही तत्वे स्वीकृत केली आहेत. याशिवाय भारतीय नागरिकांना आर्थिक, राजकीय, सामाजिक न्याय, दर्जा व संधी याबाबत समता व श्रध्दा, विचार, उच्चार व लेखन स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. सर्व नागरिकांमध्ये बंधुभाव निर्माण करण्याचे अभिवचन देण्यात आलेले आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क/अधिकार

०१	समतेचा अधिकार	कलम १४ ते १८	Right of Equality
०२	स्वातंत्र्याचा अधिकार	कलम १९ ते २२	Right to Freedom
०३	शोषणाविरूध्दचा अधिकार	कलम २३ ते २४	Right Against Exploitation
०४	धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार	कलम २५ ते २८	Right to Religion
०५	सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार	कलम २९ ते ३०	Right to Culture & Education
०६	संपत्तीचा अधिकार	कलम ३१	Right to Property
०७	घटनात्मक उपायांचा अधिकार	कलम ३२	Right to Constitutional Remedies

भारतीय घटनेच्या कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभुत हक्कांबाबत उल्लेख केलेला आहे.

१) **समतेचा अधिकार (कलम १४ते १८)**

अ. **(कलम १५):** कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान आहेत. भारतीय प्रदेशात कायद्याचे समान संरक्षण मिळेल.

ब. **भेदभाव नसावा (कलम १५)** :धर्म,वंश,जात,भाषा,लिंग व जन्मस्थान या

अधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. सर्व नागरिकांना सार्वजनिक हॉटेल,विहीर,तलाव,स्नानगृहे,रस्ते व चित्रपटगृहे या ठिकाणी समान तत्वावर प्रवेश असेल.

क. **समान संधी (कलम १६):** सर्व भारतीयांना शासनाच्या सेवेत समान संधी असेल संसद कायदा करून अधिकार देउ शकते. दलित व मागासवर्गीय जमातींना नोकरीत जागाा देउ शकेल.

ड. **अस्पृश्यतेची समाप्ती (कलम १७):** भारतात अस्पृश्यतेची समाप्ती करण्यात आलेली आहे. अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा मानण्यात आला.

इ. **पदव्यांची समाप्ती (कलम १८):** बिटिश काळात भारतातील काही व्यक्तींना सामाजिक व राजकीय कार्याबाबात विशेष पदव्या देत असत. उदा. रावसाहेब,रावबहादुर,जहागीरदार या पदव्यासोबत विशेष अधिकार मिळत होते. घटनेच्या या कलमान्वये या पदव्या नष्ट करणत आल्या.

२. **स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९):** भारतीय नागरिकांना सात प्रकारचे स्वातंत्र्य देण्चयात आलेले आहेत.

अ. भाषण करणे व विचार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य.

ब. शांततापुर्वक व शस्त्र न बाळगता एकत्र येण्यााचे स्वातंत्र्य.

क. संस्था व संघ स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य.

ड. भारतीय प्रदेशात कोठेही संचार करणचे स्वातंत्र्य.

इ. भारतातील प्रदेशात कोठेही संचार करणचे स्वातंत्र्य.

उ. धंदा,व्यवसाय व व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य

अर्थात या सर्व सवातंत्र्यावर मर्यादा टाकण्यात आलेल्या आहेत.

३. **शोषणाविरूध्दचा अधिकार/हक्क (कलम २३ ते २४) :**

घटनेच्या कलम २३ नुसार वेठबिगार सक्तीचे काम करून घेणे किंवा सक्तीची मजुरी कायद्याने बंद केली आहे. कलम २४ नुसार १४ वर्षाखालील मुलांना खाणी, रेल्वे, कारखाने, अवजड यंत्र इ. कामांना लावता येणार नाही.

४. **धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम २५ ते २८) :**

अ. कलम २५: प्रत्येक नागरिकाला कोणत्याही धर्माचा स्वीकार किंवा प्रचार करण्याचा अधिकार असेल.

ब. कलम २६: प्रत्यक धार्मिक संस्थेला अंतर्गत कारभार पाहण्याचे स्वातंत्र्य असेल,संपतीची विल्हेवाट लावण्याचे स्वातंत्र्य.

क. कलम २७: ज्या करांच उत्पन्न एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या प्रचारसाठी व रक्षणासाठी खर्च घेणार असेल असे कर सक्तीने वसुल केले जाउ शकत नाहीत.

इ. कलम २८: धार्मिक शिक्षण देण्याच्या हेतुने दिलेल्या देणगीतुन वा विश्वस्त निधीतुन चालणाऱ्या संस्था असल्यास गोष्ट निराळी त्याठीकाणी प्रार्थना, पुजा, विशीष्ट धर्माचे विधी सर्वासाठी सक्तीचे केले जाणार नाहीत.

५. सांस्कृतिक अधिकार (कलम २९ ते ३०) :

घटनेच्या २९ व्या कलमानंसार आपली भाषा,लिपी,संस्कृतीची जापसना करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. राज्याने अनुदान दिलेल्या शिक्षण संस्थामध्ये प्रवेश देताना भेदभाव केला जाणार नाही.

६. संपत्तीचा अधिकार (कलम ३१) :

कोणत्याही नागरिकाला त्याच्या खाजगी मालमत्तेपासुन वैद्य मार्गाशिवाय वंचित केले जाणार नाही. प्रत्येक नागरिकाला खासगी मालमत्ता बाळगण्याचा व खर्च करण्याचा अधिकार आहे.

७. घटनात्मक उपायांचा अधिकार (कलम ३२) :

घटनेच्या ३२ व्या कलमानुसार मुलभुत अधिकारांच्या भंगाबाबत सर्वोच्च न्यायालयाकडे विनंती अर्ज करता येतो न्यायालय पाच प्रकारचे आदेश देते.

समारोप :

भारतात मानवी हक्कांबद्दल जागृती नसल्याची जी कारणे आहेत त्यामध्ये नागरिकांच अज्ञान, लोकसंख्यावाढ आणि साधणांची कमतरता ही कारणे अधिक महत्वाची मानावी लागतील. मानवी हक्कांच्या संरक्षण व अंमलबजावणीसाठी सध्या असलेली यंत्रणा अत्यंत तुटपुंज्या साधनांनिशी कार्यरत आहे. राष्ट्रीय पातळीवरील आयोगाकडे मंत्रालयासदृश मनुष्यबळ, अधिकार बळ वाढविणे आवश्यक आहे. देशातील सर्व राज्यात 'राज्यस्तरीय मानवी हक्क आयोग' स्थापन केले पाहिजेत.

मनवी प्रतिष्ठा, राजगाार र्प्यावरण व शिक्षण यांचे ज्या प्रकरणात उल्लघंन होते, त्यांचा मानवी हक्क आयोगाने अभ्यास करून न्यायालयात अशा व्यक्तींचे प्रतिनिधित्व करावे जेणे करून दुर्बल घटकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण मानवी हक्क आयोग

अधिक समर्थपणे करू शकेल.

- फ्रेंच राज्यक्रांती व मानवी हक्क
- संयुक्त राष्ट्रसंघाकडुन पुरस्कार
- हक्कांची आवश्यकता
- मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ
- संयुक्त राष्ट्रसंधाची सनद
- मानवी हक्क अयोग
- अल्पसंख्याकांसंबंधीचा उपआयोग
- महिला अयोग
- निर्वासितांकरिताचे उच्यायुक्तांच कार्यालय

मानवी हक्कांचा जाहीरनामा

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी 'मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा' संमत व स्वीकृत केला. या जाहीरनाम्याच्या प्रस्तावनंत असे म्हटले आहे की, सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण होणे हा जगाातील स्वातंत्र्य,न्याय वशांतता यांचा पाया होय. तसेच मानवी हक्कांचे उल्लंघन व त्यांचा अनादर यांतुन निर्माण होणारी रानटी कृत्ये हा मानव जातीच्या सदसदविवेकबुध्दीवर झालेला आघात होय म्हणुन मानवी हक्कांचे रक्षण होण्यासाठी त्यांच स्वरूप समाजावुन घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते.

जाहीरनाम्यातील तत्वे:

मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्याती महत्वाची तत्वे किंवा मानवी हक्ककांचे मापदंड आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील:—

१) सर्व मानव प्रतिष्ठा व हक्क यांबाबतीत जन्मत: स्वतंत्र व समान आहेत.

२) वंश, वर्ण, लींग भाषा, धर्म, राजकीय किंवा अन्य मत, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मुल, संपत्ती, जन्म अथवा अन्य दर्जा यांपैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव न करता प्रत्येक व्यक्ती या जाहीरनाम्यातील सर्व हक्क व स्वातंत्र्य यांचा लाभ घेण्यास पात्र आहे.

३) प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि व्यक्तीगत सुरक्षीततेचा हक्क आहे.

४) कोणतीही व्यक्ती गुलामगिरीत किंवा वेठबिगारीत ठेवली जाणार नाही.

५) कोणत्याही व्यक्तीचा छळ किंवा शारीरीक हाल केले जाणार नाहीत

६) कायद्यापुढे प्रत्येकाला एक व्यक्ती किंवा मनुष्य म्हणुन ओळखले जाण्याचा हक्क असेल.

७) प्रत्येक व्यक्ती कायद्यापुढे समान आहे.

८) राज्यघटनेने किंवा कायद्याने व्यक्तीला दिलेल्या मुलभुत हक्कांचे उल्लंघनविरूध्द संरक्षण

९) कोणत्याही व्यक्तीला अकारण कैदेत किंवा तूरूंगात ठेवले जाणार नाही.

१०) प्रत्येक व्यक्तीला तिच्याविरूध्द गुन्हेगारी स्वरूपाचे आरोप ठेवले गेले असतील किंवा तिचे हक्क व बंधने निश्चित करावयाची असतील तर, स्वतंत्र व नि:पक्ष न्यायपीठासमोर तिची सुनावनी केली जाण्याचा हक्क आहे.

११) गंभीर गुन्ह्याचा आरोप असलेल्या प्रत्येकाला, जापर्यंत त्यस कायद्यानुसार दोषी ठरविले जात नाही तोपर्यंत,निर्दोषत्वाचा दावा करण्याचा हक्क आहे.

१२) कोणत्याही व्यक्तीच्या खाजगी जीवनात,कौटंबिक जीवनात,घरगुती बाबतीत किंवा पत्रव्यवहारात एकतर्फी हस्तक्षेप केला जाणार नाही अथवा त्याच्या सन्मान व लौकिक यांना धक्का पोहोचविला जाणार नाही. अशा प्रकारच्या व्यक्तिगत हल्यापासुन किंवा हस्तक्षेपापासुन स्वत:चे संरक्षण करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे.

१३) प्रत्येकाला त्याच्या राज्याच्या सरहद्दीमध्ये आत कोठेही मुक्त संचार करण्याचा आणि वास्तव्य करण्याचा अधिकार आहे.

१४) प्रत्येक व्यक्तीस त्याचा मातृदेश अथवा अन्य देश सोडण्याचा हक्क आहे.

१५) प्रत्येकास दुसऱ्या देशाकडे आश्रय मागण्याचा हक्क आहे.

१६) प्रत्येकाला राष्ट्रीय हक्क आहे.कोणत्याही व्यक्तीचे राष्ट्रीयत्व एकतर्फी हिरावुन घेतले जाणार नाही किंवा राष्ट्रीयत्व बदलण्याचा त्याचा हक्क नाकारला जाणार नाही.

१७) प्रौढ स्त्री—पुरूषांना वंश,राष्ट्रीयत्व किंवा धर्म यांच्या बंधनाखेरीज विवाहाचा हक्क

आहे.

१८) कुटुंब हा समाजाचा एक नैसर्गिक आणि मुलभुत समुह घटक आहे म्हणुन त्यास समाज व राज्य यांचे संरक्षण प्राप्त करण्याचा हक्क आहे.

१९) प्रेत्येकाला स्वत: तसेच इतरांसमवेत संपत्ती धारण करण्याचा अधिकार आहे.

२०) प्रत्येकाला विचार करण्याचा सदसद्‌विवेकबुध्दी बाळगण्याचा व धर्माचे पालन करण्यचा हक्क आहे.

२१) प्रत्येकाला मत व अभिव्क्ती स्वातंत्र्याचा हक्क आहे.

२२) प्रत्येकाला शांततामय मार्गाने एकत्र येण्याचा आणि संघटना स्थापन करण्याचा हक्क आहे.

२३) प्रत्येक व्यक्तीस त्याच्या देशाच्या राज्यकारभारात प्रत्यक्षरीत्या अथवा निवडुन दिलेल्या प्रतिनिधीमार्फत भाग घेण्याचा हक्क आहे.

२४) प्रत्येकास समाजाचा सदस्य या नात्याने सामाजिक सुरक्षिततेचा हक्क आहे.

२५) प्रत्येकाला काम करण्याचा,स्वत:च्या इच्छेनुसार रोजगााराची निवड करण्याचा हक्क आहे.

२६) कोणत्याही भेदभावाशिवाय समान कामासाठी समान वेतन मिळविण्याचा हक्क प्रत्येक व्यक्तीस आहे.

२७) हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी कामगार संघटना स्थापन करण्याचा आणि संघटनेत सामील होण्याचा हक्क प्रत्येकास आहे.

२८) प्रत्योकला विश्रांतीचा,कामाच्या तासांवर वाजवी मर्यादा घलण्यासंबंधीचा आणि पगारी सुट्या मिळविण्याचा हक्क आहे.

२९) प्रत्येकाला म्याचे स्वत:चे आणि त्याच्या कुटुंबीयाचे आरोग्य व स्वास्थ्य चांगले राहील अशा प्रकारे जीवनमानाचा दर्जा प्राप्त करण्याचा हक्क आहे.

३०) मार्तत्व आणि बालपण हे विशेष काळजी आणि साहाय्य यास पात्र आहेत.

<u>दोन आंतरराष्ट्रीय करारनामे:</u>

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेच्या सुचनुनुसार मानवी हक्क आयोगाने मानवी हक्कांची परिणामकारक अंमलबजावणी करता योवी यासाठी दोन महत्वपुर्ण करारनाम्यांचे आराखडे तयार केले आहेत.

१) आर्थिक,सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांसंबंधीचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा.

२) नागरी व राजकीलय हक्कांसंबंधीच्या आंतरराष्ट्रीय करारनामा.

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क:

संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्वीकरलेल्या मानवी हक्कविषयक सार्वत्रिक जाहीरनाम्याचे प्रतिबिंब भारतीय राज्यघटनेतही पडले असल्याचे आपणास स्पष्टपणे दिसुन येते. आपल्या घटनाकारांनी मानवी हक्कांचा पुरस्कार करण्याचे आणि त्या हक्कांना इतके महत्व देण्याचे कारण असे की, त्यांचा लोकशाही मुल्यांवर पुर्ण विश्वास होता. नागरिकांचे हक्क व स्वातंत्र्य हे लोकशाही व्यवस्थेचे मुख्य आधार होत हेदेखील ते आहेळखुन होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणाले होते की,नागरिकांचे हक्क व स्वातंत्र्य हे लोकशाही व्यवस्थेचे मुख्य आधार होत हेदेखील ते ओळखुन होते.

राज्यघटनेतील मुलभुत हक्क:

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते३५ पर्यंत मुलभुत हक्कांची चर्चा करण्यात आली आहे. राज्यघटनेतील मुलभुत हक्कांपैकी काही हक्क भारतीय नागरिकांसाठी आहेत तर काही हक्क सर्वांसाठी आहेत.सर्वासाठी असलेल्या हक्कांचा लाभ भारतीय नागरिकांप्रमाणे परकीय व्यक्तींनाही घेता येतो.

भारतीय राज्यघटनेतील सहा मुलभुत हक्क पुढीलप्रमाणे आहेत—

समतेचा हक्क:

१) **कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण:**

सर्व व्यक्ती कायद्यापुढे समान असतील आणि प्रत्येकाला कायद्याचे समान संरक्षण प्राप्त होईल अशी हमी राज्यघटनेने दिली आहे.

२) **भेदभावाचा अभाव:**

आपल्या राज्यघटनेने असे स्पष्ट केले आहे की, धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यांपैकी कोणत्याही आधारे राज्य नागरिकांमध्ये भेदभाव करणार नाही.

३) **संधीची समानता:**

राज्यघटनेने हेदेखील स्पष्ट केले आहे की, कोणत्याही नागरिकाला धर्म, वंश, जात, लिंग, कुळ, जन्मस्थान, वास्तव्याचे ठिकाण या किंवा यापैकी कोणत्याही एका कारणावरून राज्याच्या नियंत्रणाखालील पद मिळविण्यास अपात्र ठरविले जाणार नाही.

४) **अस्पृश्यता पाळण्यास बंदी:** राज्यघटनेने अस्पृश्यता पाण्यास बंदी घातली आहे.

५) **पदव्या देण्यास बंदी :** राज्याकडुन नागरिकांना सन्मानदर्शक पदव्या दिल्या जाण्याच्या प्रथेला राजयघटनेने बंदी घातली आहे.

स्वातंत्र्याचा हक्क:

१) भाषण व मतप्रदर्शन स्वातंत्र्य

२) शांततापुर्वक व शस्त्र न बाळगता एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य.

३) संस्था किंवा संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य.

४) भारतीय प्रदेशात सर्वत्र मोकळेपणाने संचार करण्याचे स्वातंत्र्य.

५) भारतीय प्रदेशात कोठेही राहण्याचे किंवा कायम वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य.

६) कोणताही व्यवसाय, रोजगाार आणि व्यापार वा उद्योग करण्याचे स्वातंत्र्य.

शोषणाविरूध्दचा हक्क:

राज्यघटनेने माणसांचा कयविकय करणे किंवा एखाद्याकडुन वेठबिगाराप्रमाणे सक्तीने काम करवुन घेणे अशा प्रकारांवर बंदी घातली आहे.तसेच चौदा वर्षाखालील मुलांना कारखाने, खाणी, किंवा अन्य जोखमीच्या ठिकाणी कामावर इेवण्यास मनाई केली आहे.

धार्मिक स्वातंत्र्यांचा हक्क:

राज्यघटनेने सर्व व्यक्तींना आपल्या सदसद्‌विवेकबुध्दीनुसार वागण्याचे आणि आपल्या धर्माचे पालन व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे.

सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क:

भारतीय प्रदेशात किंवा त्याच्या काणत्याही भागात वास्तव्य करणाऱ्या नागरिकांच्या कोणत्याही विभागाला स्वत:ची स्वतंत्र भाषा,लिपी,किंवा संस्कृती अबााधित राखण्याचा हक्क आहे.

घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क:

१) बंदी प्रत्यक्षीकरण २) परमादेश ३) प्रतिषेध

४) अधिकारपृच्छा ५) उत्प्रेक्षण

राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे:

१) लोकांच्या कल्याणासाठी ज्या सामाजिक व्यवस्थेत सामाजिक,आर्थिक व राजकीय न्याय असेल अशी सामाजिक व्यवस्था निर्माण करून ती टिकविण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.

२) जनतेमधील दर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धनाची राज्य विशेष काळजी घेईल.

३) राज्य आपल्या जनतेच्या आहाराच्या पौष्टीकतेचे मान वाढविण्याकडे आणि तिच्या राहमानाचा दर्जा उंचाविण्याकडे लक्ष देईल.

४) स्त्री—पुरूष सर्व नागरिकांना उपजीविकिची परेशी साधने उपलब्ध होण्याचा हक्क मिळवुन देण्यासाठी राज्याकडुन प्रयत्न केला जाईल.

५) ज्यामुळे सर्वांचे कल्याण साध्य होईल अशा पध्दतीने समाजाच्या भौतिक साधनांची मालकी आणि नियंत्रणे यांचे वाटप करण्यात येईल.

६) राज्य आपली आर्थिक क्षमता आणि विकास यांच्या मर्यादेत काम मिळयाचा हक्क, शिाक्षणाचा हक्क आणि बेकारी,व ृध्दत्व आजारपण, अपंगत्व अशा अवस्थेतील लोकांसाठी सार्वजनिक मदत, हे हक्क नागरिकांना मिळवून देण्यासाठी परिणामकारक उपाययोजना करील.

७) शेती, उद्योगधंदे व इतर सार्वजनिक क्षेत्रांतील कामगारांना पुरेसे काम, वेतन, राहणीमानचा योग्य दर्जा आणि विश्रांती तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संधी यांची हमी देणारी कामाची परिस्थिती उपलब्ध करून देण्याची दक्षता राज्य घेईल.

८) स्त्री व पुरूष यांना समान कामासाठी समान वेतन मिळवुन देण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.

९) राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरू झाल्यापासुन दहा वर्षाच्या आत चौदा वर्षाखालील सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था राजय करील.

१०) स्त्री—पुरूष कामगारांचे आरोग्य आणि शक्ती तसेच मुलांचे कोवळे वय यांचा दुरूप्योग केला जाणार नाही याची काळजी घेतली जाईल.

११) कामाच्या ठिकाणी न्याय्य व माणुसकीची परिस्थिती निर्माण करण्याची आणि

प्रसुतिसाहाय्य मिळवुन देण्याची व्यवस्था राज्य करील.

१२) वय व शक्ती यानुसार व्यवसायांचे वाटप

मानवी हक्क संरक्षण कायदा: १९९३

भारतीय संसदेने मानवी हक्क संरक्षण कायदा संमत करण्यास आंतरराष्ट्रीय संघटनेची त्यासंबंधीची भुमिकाही कारणीभुत झाली आहे. मानवी हक्क संरक्षण कायद्यात राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग,राज्य मानवी हक्क आयोग आणि मानवी हक्क न्यायालये यांच्या स्थापनेची तरतुद आहे.

राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग :—

रचना:

१) **अध्यक्ष:** सर्वोच्च न्यायालयाची मुख्य न्यायाधीश पद भुषविलेले व्यक्ती

२) **एक सदस्य:** सर्वाच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीश पदावर राहिलेली व्यक्ती

३) **एक सदस्य:** उच्च न्यायालयातील मुख्य न्यायाधीश या नात्याने भुषविलेली अथवा ते पद भुषवित असलेली व्यक्ती.

४) **दोन सदस्य:** मानवी हक्कांशी संबंधित ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्ती.

५) राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोगाचे अध्यक्ष,अनुसुचित जाती व अनुसुचित जमातींच्या राष्ट्रीय आयोगांचे अध्यक्ष आणि राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षा या आयोगाचे सदस्य या नात्याने कार्य करतील.

६) **सरचिटणीस:** आयोगाचा एक सरचिटणीस असेल आणि तो आयोगाचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणुन कार्य करील.

राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाचे अधिकार व कार्ये :—

१) मानवी हक्क उल्लंघन करण्यात आलेल्या तक्रारींची चौकशी करणे.

२) न्यायालयात मानवी हक्काच्या उल्लंघनाविषयी एखादे प्रकरण पडुन असेल तर न्यायालयाच्या संमतीने त्यात हस्तक्षेप करणे.

३) राज्य सरकारला पुर्वसुचना देउन त्या राज्यातील कोणतयाही तुरूंगास किंवा इतर संस्थांना भेटी देणे.

४) मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी राजयघटनेत अथवा अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही कायद्यात केलेल्या तरतुदींचे समीक्षण करणे आणि त्या अधिक परिणामकारक ठराव्यात यासाठी सुचना करणे.

५) मानवी हक्कांना बाधक ठरणाऱ्या दहशतवादासारख्या घटकांचे समीक्षण करणे आणि त्यासंबंधी योग्य त्या उपाययोजना सुचविणे.

६) मानवी हक्कविषयक आंतरराष्ट्रीय तह व करार यांचे अध्ययन करणे आणि त्यांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना सुचविणे.

७) मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात संशोधन हाती घेउन त्यास चालना देणे.

८) समाजाच्या विविध विभागांत मानवी हक्क साक्षरतेचा प्रसार करणे.

९) मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात कार्य करीत असलेल्या अशासकीय संघटना व संस्था यांच्या कार्याला प्रोत्साहन देणे.

१०) मानवी हक्कांना चालना देण्यासाठी आवश्यक वाटणारी अन्यकार्ये हाती घेणे.

<u>राज्य मानवी हक्क आयोग:—</u>

<u>रचना:</u>

१) **अध्यक्ष:** उच्च न्यायालयाची मुख्य न्यायाधीश पद भुषविलेले व्यक्ती

२) **एक सदस्य:** उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीश पदावर राहिलेली व्यक्ती

३) **एक सदस्य:** जिल्हा न्यायालयातील मुख्य न्यायाधीश या नात्याने भुषविलेली अथवा ते पद भुषवित असलेली व्यक्ती.

४) **दोन सदस्य:** मानवी हक्कांशी संबंधित ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्ती.

<u>राज्य मानवी हक्क आयोगाचे अधिकार व कार्ये :—</u>

१) मानवी हक्क उल्लंघन करण्यात आलेल्या तक्रारींची चौकशी करणे.

२) न्यायालयात मानवी हक्काच्या उल्लंघनाविषयी एखादे प्रकरण पडुन असेल तर न्यायालयाच्या संमतीने त्यात हस्तक्षेप करणे.

३) राज्य सरकारला पुर्वसुचना देउन त्या राज्यातील कोणतयाही तुरूंगास किंवा इतर संस्थांना भेटी देणे.

४) मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी राजयघटनेत अथवा अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही कायद्यात केलेल्या तरतुदींचे समीक्षण करणे आणि त्या अधिक परिणामकारक ठराव्यात यासाठी सुचना करणे.

५) मानवी हक्कांना बाधक ठरणाऱ्या दहशतवादासारख्या घटकांचे समीक्षण करणे आणि त्यासंबंधी योग्य त्या उपाययोजना सुचविणे.

६) मानवी हक्कविषयक आंतरराष्ट्रीय तह व करार यांचे अध्ययन करणे आणि त्यांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना सुचविणे.

७) मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात संशोधन हाती घेउन त्यास चालना देणे.

८) समाजाच्या विविध विभागांत मानवी हक्क साक्षरतेचा प्रसार करणे.

९) मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात कार्य करीत असलेल्या अशासकीय संघटना व संस्था यांच्या कार्याला प्रोत्साहन देणे.

१०) मानवी हक्कांना चालना देण्यासाठी आवश्यक वाटणारी अन्यकार्ये हाती घेणे.

<u>मानवी हक्क न्यायालये :—</u>

सन १९९३ च्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्यात मानवी हक्क न्यायालयांची स्थापना करण्यासंबंधीही तरतुद आहे. मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्याच्या घटनेतुन उद्‌भवणाऱ्या गुन्ह्यांची जलदगतीने सुनावणी करण्यासाठी राज्य सरकार उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशाच्या संमतीने मानवी हक्क न्यायालयांची स्थापना करू शकते. तथापि,अशा खास न्यायालयाची जिल्ह्यात अगोदरच स्थापना करण्यात आली असेल तर मानवी हक्क न्यायालय स्थापन केले जाउ शकत नाही.

<u>गरिबी :—</u>

गरिबीचा अर्थ स्पष्ट करणे किंवा गरिबीचे निकष ठरविणे फारसे कठीण नाही. मानवाच्या काही आवश्यक किंवा प्राथमिक गरजा असतात. ज्या परिस्थितीत मानवाला आपल्या या आवश्यक किंवा प्राथमिक गरजा भागविणे शक्य होत नाही, त्या परिस्थितीला 'गरिबी' असे म्हटले जाते.

<u>निरक्षरता :—</u>

निरक्षरता माणसाला मानवी हक्कांपासुन वंचित ठेवण्यास कशी कारणीभुत होते हे सहज समजण्यासारखी आहे.

बेकारी :—

बेकारीचे जीवन वाट्याला आलेल्या व्यक्तीला समाजात सन्मानाने जगता येत नाही.

हिंसाचार :—

सामाजिक जीनातील हिंसाचाराची वाढती प्रतृत्ती हादेखील मानवी हक्कांच्या मार्गातील आणखी एक महत्वाचा अडसर बनु लागला आहे. हिंसाचारामुळे जीविताची व वित्ताची मोठ्या प्रमाणावर हानी होते.

भ्रष्टाचार :—

सनदी सेवेतील अधिकाऱ्यांनी किंवा कर्मचाऱ्याने आपल्या सार्वजनिक पदाचा व्यक्तिगत लाभासाठी वापर करणे म्हणजे भ्रष्टाचार.

दहशतवाद :—

दहशतवाद या संकल्पनेत 'दहशत' हा शब्द महत्वाचा आहे. सामान्य लोकांच्या मनात दहशत किंवा भीती निर्माण करून आणि त्यांना वेंठीस धरून त्या जारावर आपली उदिष्टे साध्य करण्याचा काही गटांनी चालविलेला पर्यत्न म्हणजे दहशतवाद होय.

पोलीस कोठडीतील गुन्हे :—

मानवी हक्कांच्या संदर्भात पोलीस कोठडीतील गुन्ह्यांचीही गांभीर्याने दखल घेण्याची वेळ आता आलेली आहे. वास्तविक पाहता पोलिसांची भुमिका कायदा व सुव्यवस्था रक्षकांची असते.

पोलीस चौकीतील गुन्ह्यांची कारणे :—

१) अधिकारशाही प्रवृत्ती

२) वासाहतिक शासनाचा वारसा

३) पोलीस व गुन्हेगाार यांचे लागेबांधे

४) राजकीय हस्तक्षेप

५) आर्थिक लाभाची अपेक्षा

६) व्यक्तीगत हिशेब चुकता करण्याचा डाव

अजाजअप्रका व नाहसका खालील दाखल झालेल्या गुन्ह्या बाबत

अ. क्र.	गुन्ह्याचा प्रकार	दि.१.४.९५ ते३०.११.०९ पावेतो दाखल गुन्हे	पोलीस तपासा—व रिल गुन्हे	न्यालयात दाखल गुन्ह्यांची संख्या	न्यायालयाचा निकाल			न्यायाल यात प्रलंबित	इतर पोलीस निकाल
					शिक्षा	सुटली	इतर निकाल		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	खुन	१३	—	१०	२	३	—	५	१ अ.फा १ ब.फा १ अ.ॲबिटेड
२	गंभीर दुखापत	२९	—	२७	१	७	१	१८	१ ब.फा १ना.का.फा.
३	बलात्कार	२४	४	१८	३	१०	—	५	१ ब.फा १ अ.अ.
४	जाळपोळ	२१	०१	१४	—	९	—	५	२ अ.फा. ४ क.फा.
५	ईतर	६५९	१५	५९२	१५	३८७	२७	१६३	७ अ.फा २७ ब.फा ६ क.फा. १२ना.का.फा.
	एकुण	७४६	२०	६६१	२१	४१६	२८	१९६	१० अ.फा ३० ब.फा १० क.फा. १३ना.का.फा. २ अॲबिटेड

Review of Litrature :

मागील दोन दशकात स्थानिक स्वराजय संस्थेचे कार्य आणि प्रशासन यावर अनेक संशोधक व संशाधक विदयार्थ्यानी अभ्यास केलेले आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रीयेतुनच स्थानिक स्वराज्य संस्थेची निर्मिती झालेली आहे. दलीत व समाजातील वंचीत घटकांकडुन यात वाव मिळाला आहे. (हरीश—२००१, कुक आणि मॅनोर—१९९८ घाटक—२००२) आणखी काही अध्ययनात आढळुन आले आहे की ग्रामीण समाजाच्या संरचनेत बदल झालेला आहे.याचे कारण म्हणजे भौगोलीक स्थान,मर्यादीत आर्थीक स्त्रोत,दारिद्रयखाली राहणारे लोक, गरीबलोक, दबावाखाली जीवण जगणारे लोक मतदान वेळेवर न होणे दृसीानिक स्वराज्य संस्थेची निर्मिती संविधानाच्या ७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार करण्यात आलेली आहे. मानवअधिकाराचे मोठ्या प्रमाणात उल्लंघन होत होते ते थांबवण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेची मदत होते.

अध्ययनाचे उद्देश :—

१) पंचायतराज व्यवस्थेबदल जाणून घेणे आणी जनसहभागाच्या दृष्टीकोणाचा विकास करणे यामुळे सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना होइल.

२) स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या सक्रीयेतेची माहीती घेणे,जबाबादारी ग्रामसभेत दलीताचा सहभाग.

३) लोकप्रतिनिधीच्या सभा व त्याचा सहभाग याचे अध्ययन.

४) स्थानिक स्वराज्य संस्थेची शक्ती, त्यांचे दोष जाणुन घेणे.

५) दलितांच्या मानवअधिकार उल्लंघनाचे अध्ययन करणे.

गृहितके :—

१) स्थानिक स्वराज्य संस्था आपली स्वायत्तेचा आनंद घेत आहे का, कारण ही व्यवस्था लोककेंद्रीत आहे. त्यामुळे जबाबदारी व मानव अधिकारांची हामी मिळते का.

२) स्थानिक स्वराज्य संस्थेस राज्य आणि इतर विभाग मानव अधिकाराच्या प्रस्तापणसाठी सार्वभौमता, एकता, स्वातंत्र्य हे टिकवतात का.

३) स्थानिक स्वराज्य संस्थेत दलीतांचा सहभाग कितपत आहे आणि ते आपल्या मानव अधिकाराचा कीतपत उपयोग घेतात.

Singnificance of Study :

प्रस्तुत अध्यय खालील कारणांशी संबंधीत आहे.

१) स्थानिक स्वराज्य संस्था, शक्तीच्या विकेंद्रीकरणाचा सर्वात महत्वाचा घटक आहे आणि विकासाच्या अधिकाराबाबत त्यांची भूमिका.

२) ७३ व्या घटनादुरूस्ती नुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेची भुमिका

३) या अध्ययनात कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, नागरी संघटना,यांचे संबंध आणि मानव अधिकार विकासातील भुमिका.

Universe of the Study :

या अध्ययणात परभणीतील एक तालुका घेतला आहे. ऐतीहासिक पार्श्वभूमी मागाासवर्गीय जिल्हा आहे. निझामाच्या जोखडामध्ये अनेक वर्ष हा जिल्हा होता स्वातंत्र्यापासुन अनेक विकास योजनाची अंमलबजावणी जल स्वराज्य, राष्ट्रीय ग्रामिण

आरोग्य योजना, राष्ट्रीय ग्रामिण राजगाार गारंटी कारदा,बालविकास योजना,इंदिरा आवास योजना इ. पंचायतीराज संस्थेद्वारे राबवण्यात येतात.यामुळे वंचीत व दलीत याच्यात थोड्या प्रमाणात विकास झालेला आहे. ह्या जिल्ह्यात गरिबी, निरक्षरता (४५टक्के), मुलींच्या संख्येत घट, शेतीतील उत्पादनात घट,लींग भेदभाव, भुमीहीनता, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या गेल्या काही वर्षात दलीताच्या आत्याचारत वाढझालेली आहे. बलात्कार, खुन, जाळपोळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंतीच्या वेळेसचे प्रकार, मंदीर प्रवेश, पंचायतमध्ये सदस्य, निवडणुकीतील, हींसा, अन्याय इ. सध्या १९ विकास विषयक योजना राबवल्या जात आहेत. शिक्षण, शेती, आरोग्य केंद्रे, इ. हे सर्व पंचायत राज संस्थेद्वारे व त्याच्या प्रशासनाद्वारे राबवले जाते. मागसपणा,ग्रामीण गरिबी, दलीतांच्या अध्किाराच्या संरक्षणासाठी पंचायतराज संस्था चांगल भूमिका बजावत आहे.

Methodology :

या अध्ययनात तात्वीक संशोधन पध्दतीचा वापर केलेला आहे. यात खालील इतिहासिक, राजकीय, आर्थिक, सरकारी प्रक्रीयेशी संबधीत आहे. ७३व्या घटनादुरूस्ती नुसार त्रीस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था आहे. त्याच्या अंमलबजावणीची एकदम खालच्या पातळीवरची सत्यता मागस परभणी जिल्ह्यासाठी दलीताच्या विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थाची भुमिका संरक्षण विभागामार्फत एकता,सामाजिक न्याय आणि मानवी सन्मान इ.

Sampling Design :

या अध्यनात परभणी जिल्ह्यातील एक तालुका घेतला आहे. त्यातील दोन ग्रामपंचायत, या दोन मध्ये अनुसुचीत जातीच्या लोकांची संख्या ही जास्त आहे. याशिवाय सर्व अनुसुचीत जातचे निवडुन दिलेले लोकप्रतीनिधी,पचायत सचीच,सराकरी अधीकारी,मानव अधिकाराच्या संघटना,गैर शासकीय संघटना चे सहकार्य घेण्यात येत आहे.

Data Collection and Analysis :

या अध्ययनातील तथ्य संकलन खालील प्रमाणे करण्यात आलेले आहे. संशोधन पध्दती व नमुना निवड,निवउक उतरदात्याकडुन गुणात्मक, संख्यात्मक या दोन्ही पध्दतीने प्राथमिक तथ्य संकलन करण्यात आलेले आहे. दुय्यम तथ्य संकलनात

मुलाखत अनुसुची तयार करण्यात आली यात, राजकीय प्रश्न,सहभागाचे स्वरूप, स्थानिका शक्तीच संरक्षता, नेतृत्वाचा दर्जा, विकास योजनाची नियोजन, दलीत सक्षमीकरणाची पध्दतीचा अभाव सरकारी योजनामध्ये इ. स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या प्रशासन समजुन घेत असताना मानवाधिकाराचा दृष्टीकोन समोर ठेवण्यात आला आहे. या संशोधनात ैचै या पॅकेजचा उपयोग करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष :—

१) स्थानिक शासनामध्ये दलीतांना काही प्रामाणात आपल्या मानव अधिकाराचा वापर करता येत आहे.

२) स्थानिक शासनामध्ये दलीत उमेदवारांचे प्रमाण वाढलेले आहे.

३) ग्रामपंचायत स्तरावर दलितांच्या मानव अधिकारांचे मोठ्या प्रमाणात उल्लंघन होत आहे.

४) जिल्हा परिषद, पंचायत समीती व ग्रामपंचायत त्यात दलितांवर होणाऱ्या आत्याचार याबाबत कोणतेही यशस्वी पाउल उचलेले दिसुन येत नाही.

५) स्थानिक स्वराजय संस्थेमध्ये दलीत महिलांच्या सहभागात वाढ झालेली आहे.

६) जिल्हा परिषद, पंचायत समीती व ग्रामपंचायत या स्तरावर दलीत महिला सदस्यांचे प्रमाण जास्त दिसत आहे. परंतु तेथे त्यांच्या मानव आधिकारांचे उल्लंघन होत आहे.

७) परभणी जिल्हा हा मागास असल्यामुळे येथिल स्थानिक शासनातील दलीतांना आपले मानव अधिकार काय आहेत व त्याचा उपयोग कोठे व केव्हा करावयाचा यांची माहिती नाही.

८) जिल्हा परिषद, पंचायत समीती व ग्रामपंचायत यांच्या मार्फत दलीतांच्या मानवाधिकारांचा जनजागृती कार्यक्रमांचे आयोजन केलेले दिसत नाही.

९) दलीत उमेदवारांवर उच्चवर्णीय उमेदवारांचे वर्चस्व असलेले परभणी जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत दिसून आले.

१०) स्थानिक शासनामध्ये मानव अधिकार व त्यांच्या अंमलबजावणी बाबत उदासीनता दिसुन आली आहे.

सुचना : —

१) परभणी जिल्ह्यातील स्थानिक शासनात दलीतांच्या मानव अधिकारांविषयी प्रसार व प्रचार मोहीम राबवावी.

२) जिल्हा परिषद, पंचायत समीती व ग्रामपंचायत येथिल जनपगतिनिधींना मानव अधिकारांचे प्रशिक्षण दयावे.

३) दलीत उमेदवारांना त्यांच्या मानव अधिकाराविषयी प्रशिक्षण दयावे.

४) जिल्हा परिषद, पंचायत समीती व ग्रामपंचायत येथे मानव अधिकार समन्वय केंद्रे स्थापन करावी.

५) स्थानिक शासनामध्ये ज्या दलीत महीला उमेदवार आहेत त्यांना त्यांच्या मानव अधिकाराची माहिती करून दयावी.

६) दलीत महिलांनी आपल्या मानव अधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास त्या विरोधात आवाज उठवायला पाहीजे.

७) स्थानिक शासनामध्ये दलीतांच्या मानव अधिकाराचे जर कोणी उल्लंघन केले असेल तर त्यांना शिक्षा करावी.

८) भारतीय राज्यघटनेने दिलेले मुलभुत अधिकार तसेच मानव अधिकार यांचा दलीतांना भरपुर उपयोग झाला पाहीजे.

९) संयुक्त राष्ट्र संघटनेने जे जगाला मानव अधिकार दिलेले आहेत. ते दलीतांनासुध्दा मानव या नात्यांने प्राप्त झालेले आहेत.

१०) स्थानिक शासनाच्या प्रशासनात मानव अधिकार विभाग सुरू करावा.

संदर्भ ग्रंथ सुची:

१) प्रा.के .आर.बंग — भारतीय प्रशासन, (जून २००४).

२) अरूणकुमार पीलई —भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार गठन: कार्य और भावी परिदृष्य.

३) प्रा. किसन चोपडे — राजकीय सिध्दांताची तत्वे (ऑगस्ट २००२).

४) डॉ. जनार्दन वाघमारे— साकाजिक न्याय: सकल्पना आणि सिध्दी

५) प्रा. नागोराव कुंभार — न्याय म्हणजे काय.

६) प्रा. लक्ष्मण कोत्तापल्ले — सामाजिक प्रशासन.

७) प्रा. बी.बी. पाटील आणि प्रा.उर्मिला चव्हाण — राजकीय सिध्दांताची मुलतत्वे (ऑगस्ट २००३).

८)	डॉ.बी.आर.जोशी—भारतीय संविधानातील मुल्यव्यवस्था : एक चिकीत्सा.

९)	प्रा. रा.ज. लोटे — भारतीय राज्य व शासनव्यवस्था.

१०)	डॉ. हरीशकुमार — गांधी सामाजिक, राजनैतिक परिवर्तन.

११)	कृष्णा इंगळे — सामाजिक न्याय आणि आरक्षण लोकराज्य (आक्टो.२००६).

१२)	डॉ. भालचंद्र मुणगेकर — आर्थीक विकास आणि सामाजिक न्याय, लोकराज्य (आक्टो. २००६).

१३)	मुंशीलाल गौतम:कायदा व सामाजिक न्याय लोकराज्य (आक्टो.२००६)

१४)	डॉ. यशवंत मनोहर — धम्म म्हणजे भारतीय संविधानाचे प्राणतत्व लोकराज्य (आक्टो.२००६.

१५)	वर्तमान पत्रे: १) सम्राट २) सामना ३) लोकमत ४) सकाळ ५) लोकसत्ता.

१६)	प्रा. शेख हाशम, डॉ. जोगेंद्र गवई — राजकिय सिध्दांत.

<u>English References :-</u>

1)	Crook R.C. Manor,1998, Democreacy and Decentralisation in South Asia and West Africa, Cambridge University Press.

2)	Deshpande S.V. and G.B.V. Murthy,2002 ‘Decentralised Governance in Karnatka, Economic and Political Weekly, 4 may Mumbai.

3)	GhatakM. 2002 Recet Reforms in the Panchayat System in West Bangal. Towards Greater Participatory Governance. Economic and political weekly 5 January, Mumbai.

4)	Harris J. 2001, Social Captital Construction and the Conslidation of Civil Society in Rural Areas Destin Working Paper, No-00-16 , Development Studies Institutes London School of Economics.

5)	Mathew G.2001. Maharshtras Gram Sevak Raj , The Hindu, August-13.

6)	Nambiar,M. 2001 Making The Gramsabha work, Economic and Political Weekly. 18 August,Mumbai.

7)	Proyan M. 2009, Human Rights, Gender and the Enviornment, Longman Delhi.